

π. Δημήτριος Β. Τζέρπος

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ

Η ΝΕΚΡΩΣΙΜΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΥΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Εκδόσεις Ουρανός

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Το τελευταίο μυστήριο**
– **Η νεκρώσιμη ακολουθία και η καύση των νεκρών**
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: π. Δημήτριος Β. Τζέρπος, Αν. Καθηγητής Παν/μίου Αθηνών
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχωτά
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ι. Πέππας ΑΒΕΕ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Κωνσταντίνα Παναγιώτου & ΣΙΑ Ο.Ε.

© π. Δημήτριος Β. Τζέρπος, 2012
© Εκδόσεις Ουρανός, Αθήνα 2012

Οι Εκδόσεις Ουρανός είναι κατοχυρωμένη επωνυμία
των Εκδόσεων ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Πρώτη έκδοση: Δεκέμβριος 2012

ISBN 978-960-559-000-0

*Τοπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά
και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτί.*

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΥΡΑΝΟΣ
Έδρα: Τατοΐου 121
144 52 Μεταμόρφωση
Βιβλιοπωλείο: Μαυρομιχάλη 1
106 79 Αθήνα
Τηλ.: 2102804800
Telefax: 2102819550
www.ouranosbooks.gr
e-mail: info@ouranosbooks.gr

OURANOS BOOKS
Head office: 121, Tatoiou Str.
144 52 Metamorfossi, Greece
Bookstore: 1, Mavromichali Str.
106 79 Athens, Greece
Tel.: 2102804800
Telefax: 2102819550
www.ouranosbooks.gr
e-mail: info@ouranosbooks.gr

π. Δημήτριος Β. Τζέρπος

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ

Η ΝΕΚΡΩΣΙΜΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΥΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Εκδόσεις Ουρανός

*Τῇ Ἁγιωτάτῃ Ὁρθοδόξῳ
Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος*

«Ἡ οὐκ οἶδατε ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν
ναὸς τοῦ ἐν ἡμῖν ἁγίου Πνεύματός ἐστιν,
οὗ ἔχετε ἀπὸ Θεοῦ καὶ οὐκ ἐστε ἑαυτῶν;
ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς·
δοξάσατε δὴ τὸν Θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν
καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν, ἃτινά ἐστι τοῦ Θεοῦ».

(Ἀπ. Παῦλος, Α' Κορ. 6, 19-20)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
Κεφάλαιο Α΄ <i>Ἡ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία καί ἡ καύση τῶν νεκρῶν.</i> <i>Γενική θεώρηση</i>	19
Κεφάλαιο Β΄ <i>Ἡ ὡς σήμερα στάση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος</i> <i>ἔναντι τῆς καύσης τῶν νεκρῶν</i>	37
Κεφάλαιο Γ΄ <i>Ὁ ὀλόσωμος ἔνταφιασμός τῶν νεκρῶν ὡς διαχρονικό</i> <i>δομικό στοιχεῖο τῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας</i>	61
Κεφάλαιο Δ΄ <i>Ὁ ἔνταφιασμός τῶν νεκρῶν καί ἡ γενικότερη</i> <i>ἐπίδρασή του στή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας</i>	83
Συμπεράσματα	107
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ἡ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία (Κείμενο – Νεοελληνική Ἀπόδοση)	113
Βιβλιογραφία	153

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αφορμή για τή σύνταξη τῆς παρούσας μελέτης μᾶς ἔδωσε σχετική εἰσήγηση πού κληθήκαμε ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος νά παρουσιάσουμε στό Θ' Λειτουργικό Συμπόσιο, πού διοργάνωσε ἡ Εἰδική Συνοδική Ἐπιτροπή Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως, μέ θέμα «Τό μυστήριο τοῦ θανάτου στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας». Ἐκτός δέ ἀπό τήν δημοσίευση τῶν πρακτικῶν τοῦ ἐν λόγω συνεδρίου θεωρήσαμε ἀναγκαῖα καί τήν παροῦσα διευρυμένη αὐτοτελῆ ἔκδοση, ὡς μιᾶ περαιτέρω συμβολή στό διάλογο πού προκαλεῖ ἡ πρόσφατη νομιμοποίηση τῆς ἀποτέφρωσης τῶν νεκρῶν στήν Ἑλλάδα. Μέ τόν τρόπο αὐτό μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά ὀλοκληρώσουμε μιᾶ τριλογία περί τοῦ «ἐν Κυρίῳ θνήσκειν» (Ἀποκ. 14,13)¹, θέμα πού ἀποτελέσει ἕναν ἀπό τοὺς βασικούς ἄξονες τῶν μέχρι τώρα θεολογικῶν μας ἐνασχολήσεων.

Στήν παροῦσα μελέτη ἐξετάζουμε ἰδιαίτερα τή στάση τῆς

1. Βλ. τίς δύο προηγούμενες σχετικές μελέτες μας: ΤΖΕΡΠΟΣ Δ. (Πρωτοπρ.), *Ἐφόδιον ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς θείας κοινωνίας στους ἀσθενεῖς πού ἀντιμετωπίζουν κίνδυνο θανάτου. Συμβολή στήν Ποιμαντική Λειτουργική*. Ἐκδόσεις Τῆνος, Ἀθήναι 2001. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ὥρα τοῦ θανάτου καί ἡ Ἀκολουθία εἰς Ψυχορραγοῦντα. Συμβολή στή μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου*. Ἐκδόσεις Τῆνος, Ἀθήναι 2007.

Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς ἀποτέφρωσης τῶν νεκρῶν, ὅπως ἡ στάση αὐτή προσδιορίζεται κυρίως ἀπό τό πνεῦμα τῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας, ἡ ὁποία ψάλλεται κατά τήν τελευταίη τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Πρόκειται γιά τήν ἀκολουθία ἐκείνη, τήν ὁποία ὁ ἔθνικός μας ποιητής Κ. Παλαμᾶς θεωρεῖ «δειγμα τῶν ὠραιότερων καί ὑψηλοτέρων τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς ποιήσεως»², ὁ μέγας διδάσκαλος τῆς «ἱστοριονομίας» Σ. Ζαμπέλιος χαρακτηρίζει ὡς «αὐτόματον ἐξεικόνισμα τοῦ Εὐαγγελίου»³ καί ὁ ἀείμνηστος πρωτοπρεσβύτερος Κ. Καλλίνικος ὅτι ἀποτελεῖ «τήν πλουσιωτέραν, ποικιλωτέραν, δραματικωτέραν, καί περιπαθεστέραν ἐξ ὅλων μας τῶν ἀκολουθιῶν»⁴. Καί τοῦτο, διότι ἐκφράζει κατά ἓνα μοναδικό τρόπο ὀλόκληρη τήν περί ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ὀρθόδοξη θεολογία, ὅπως αὐτή συνοψίζεται στούς ἐπιγραμματικούς λόγους τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου: «Κηδεύομεν τοὺς ἀπελθόντας ὡς καί ἡμῖν καί ἐκείνοις συμφέρει πρὸς δόξαν Θεοῦ»⁵.

Ἡ παροῦσα μελέτη διαιρεῖται σέ τέσσερα κεφάλαια. Στό πρῶτο κεφάλαιο προβαίνουμε σέ μιά σύντομη ἱστορικοθεολογική θεώρηση τῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας, ὅπως ἐπίσης καί σέ μιά γενική θεώρηση τῆς ἀποτέφρωσης τῶν νεκρῶν ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἱστορικῆς τῆς ἐμφάνισης μέχρι τήν κατά τοὺς τελευταίους αἰῶνες προβολή της ὡς ἐναλλακτικῆς πρὸς τήν ἀπό τήν Ἐκκλησία ἐφαρμοζόμενη διαχρονικά ὀλόσωμη

2. Ἐφημερίδα «Ἐμπρός» 25/5/1917.

3. ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ Σ., *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος*, Κέρκυρα 1852, σ. 155.

4. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Κ. (Πρωτοπρ.), *Ὁ χριστιανικός ναός καί τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθήνα 51969, σ. 557.

5. *Εἰς Ἰωάννην*, ὁμιλ. 85,6. PG 59,467c.

ταφή. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρακολουθούμε ιστορικά τη στάση της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔναντι τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, ἀπὸ τὴν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἐμφάνιση τοῦ θέματος μέχρι σήμερα. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μιά προσπάθεια κατανόησης τοῦ ὁλόσωμου ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν, ὡς βασικοῦ στοιχείου τῆς χριστοκεντρικότητος πού χαρακτηρίζει διαχρονικά τὴ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία. Στο δὲ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο παρουσιάζουμε ὀρισμένα ἀντιπροσωπευτικά στοιχεῖα ἀπὸ τὴν εὐρύτερη λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, διαμέσου τῶν ὁποίων καὶ ἀναδεικνύεται ἡ πρὸς αὐτὴν ὁμοουσιότητα πού χαρακτηρίζει τὸν ὀρθόδοξο «ταφικὸ πολιτισμό», σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις του διαμέσου τῶν αἰώνων.

Γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη θεωρήσαμε ἀκόμη σκόπιμο νὰ ἐπισυνάψουμε στὸ τέλος τῆς παρούσας ἐργασίας ὡς παράρτημα τὸ κείμενο τῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας μὲ μιά παράλληλη νεοελληνικὴ ἀπόδοση. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸ κείμενο, αὐτὸ καταχωρίζεται κατὰ τὴν ἰσχύουσα σήμερα ἔκδοση τοῦ Μικροῦ Εὐχολογίου⁶, μὲ μικρὲς μόνο βελτιώσεις, οἱ ὁποῖες προέκυψαν ἀπὸ τὴν ὡς σήμερα κριτικὴ του ἐπεξεργασία⁷. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὴ νεοελληνικὴ ἀπόδοση, αὐτὴ δὲν μπο-

6. *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, Ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 131998, σσ. 231-259.

7. Βλ. *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας...*, (Γ. Βιολάκη), Ἔκδοσις Β. Σαλιβέρου, Ἀθῆναι (χ.χ.), σσ. 434-440. ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ ΠΑΜΦΙΛΟΣ (Μητροπολίτης), «Τυπικὸν τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας» *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 25(1905), σσ. 33-35, 80-84, 117-118. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ Κ. (Πρωτοπρ.), «Ἡ Νεκρώσιμος Ἀκολουθία. Παρατηρήσεις καὶ προτάσεις διὰ μίαν ὀρθολογικώτεραν τέλεσιν αὐτῆς», *Κληρονομία*

ρεῖ νά ὑποκαταστήσει σέ καμμιά περίπτωση τό πρωτότυπο κείμενο, πολύ δέ περισσότερο νά τεθεῖ σέ λειτουργική χρήση. Ἡ ἐμπειρία ἀπό τήν ὡς σήμερα ἀπόδοση τῶν λειτουργικῶν κειμένων στά νέα ἑλληνικά ἔχει ἀποδείξει, ὅτι αὐτά θά παρραμείνουν τελικά «ἀμετάφραστα». Καί τοῦτο, διότι πρόκειται γιά λόγο κλασσικό, μέ τέτοια ἐσωτερική δυναμική πού τοῦ προσδίδει τό βιβλικό του ὑπόβαθρο, τό ποιητικό κάλλος καί ὁ ρυθμός τοῦ ψαλτικοῦ μέλους πού τόν συνοδεύει, ὥστε καμμιά μετάφραση δέν μπορεῖ νά ἀποδώσει μέ πληρότητα. Ἀλλά ἡ μετάφραση βοηθᾷ τόν ἀναγνώστη σέ μιᾶ πρώτη νοηματική προσέγγιση τοῦ κειμένου, ἀφοῦ εἶναι γεγονός ὅτι πολλές λέξεις καί ἐκφράσεις τῶν λειτουργικῶν κειμένων εἶναι πλέον ἀκατανόητες ἀπό τίς νεώτερες γενιές τῶν Ἑλλήνων.

Κατά τήν προχριστιανική ἀρχαιότητα παρατηρήθη τό φαινόμενο οἱ μὲν ἔθνη νά ἀντιμετωπίζουν μερικές φορές τούς νεκρούς ὅπως τά σκουπίδια⁸, οἱ δέ Ἰουδαῖοι νά τούς βδελύττονται ὡς πηγὴ τελετουργικῆς ἀκαθαρσίας⁹. Δυστυχῶς ἡ «ἀπόρ-

29 (1997), σσ. 211-224. *Εὐχολόγιον Γ'*, Ἐξοδιαστικόν, Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, Ἅγιον Ὄρος 2002, σσ. 141-169. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., «Νεκρώσιμα Τελετουργικά», στό *Τελετουργικά θέματα*, {Σειρά «Λογική λατρεία» 12}, Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2002, σσ. 147-164. ΣΚΑΛΤΣΗΣ Π., «Θεολογικές προϋποθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης καί ἱστορική ἐξέλιξις τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας», στό *Ἱερὰ Μητρόπολις Δράμας, Νεκρώσιμα Τελετουργικά*, {Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 2001}, Δράμα 2001, σσ. 154-175.

8. «Νέκυες κοπρίων ἐκβλητότερου». Βλ. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, *Fragmenta* 95,3. Η. Diels - W. Kranz (ἐκδ.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, τόμ. 1, Berlin, Weidmann, 61951, σ. 669.

9. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Περί θανάτου* 7. ΒΕΠΕΣ 57,270: «Ὅτε μὲν ἰουδαϊκῶς ἀπέθνησκον οἱ ἄνθρωποι, βδελυκτά ἦν τὰ θνησιμαῖα· ὅτε δὲ ὑπὲρ

ριψη» αυτή των νεκρῶν ἀπό τῆ ζωῆ των ζώντων ἐπανεμφανίζεται καί σήμερα μέ τό σκληρό πρόσωπο τῆς ἀποτέφρωσῆς τους, πού ἐπιχειρεῖ νά εἰσβάλλει καί μέσα στό χῶρο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δέν θά παύσει ποτέ νά ὀμιλεῖ περί τῆς «πολλῆς ἡδονῆς»¹⁰ τήν ὁποία ἔχει ἡ ἐνασχόλησή της μέ τούς νεκρούς, καί νά τούς προπέμπει στόν τάφο μέ ἕναν ἀσπασμό, ὅπως ἀκριβῶς κάνει κάθε στοργική μητέρα πού βάζει τά παιδιά της νά κοιμηθοῦν. Αυτό ἀκριβῶς τό ἀναστάσιμο ἦθος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς των νεκρῶν, πού ἀνάγεται σέ περιωπή δόγματος, θά προσπαθήσουμε νά ἀναδείξουμε στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν.

π. Δημήτριος Β. Τζέρπος
Ἄν. Καθηγητής Παν/μίου Ἀθηνῶν

Κούρεντα Ἰωαννίνων, 24-8-2012
Ἐορτή τοῦ ἀγίου ἐνδόξου ἱερομάρτυρος
καί ἰσαποστόλου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ

Χριστοῦ ὁ θάνατος, τίμια τὰ λείψανα των ὁσίων αὐτοῦ». Πρβλ. *Ἀποστολικά Διαταγαί* 6,30. ΒΕΠΕΣ 2,115-116.

10. ΙΩ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς Ἁγίαν Βερενίκην* 3. PG 50,634. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Ἐκκλησιαστική Ἱεραρχία* 3, PG 556B.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ἡ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία καί ἡ κάυση τῶν νεκρῶν. Γενική θεώρηση.

1. Ἡ *Νεκρώσιμη Ἀκολουθία* ἢ *Ἀκολουθία τῆς Κηδείας* τῶν *Κεκοιμημένων* ἀνήκει στίς λεγόμενες «ἀκολουθίες καθαγιασμοῦ τῆς ζωῆς»¹¹, διαμέσου τῶν ὁποίων ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας ἀγιάζει καί νοσηματοδοτεῖ χριστιανικά τίς μεγάλες στιγμές τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου¹². Ἐπί τοῦ προκειμένου πρόκειται γιά τήν ἀκολουθία ἐκείνη, μέ τήν ὁποία ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία προπέμπει τά τέκνα της κατά τήν ἐξοδό τους ἀπό τή ζωή αὐτή, καί ἡ ὁποία ψάλλεται σέ τρεῖς στάσεις: Τό πρῶτο μέρος της (Νεκρώσιμον Τρισάγιον) τελεῖται στόν οἶκο τοῦ ἀποθανόντος, τό δεύτερο καί κύριο μέρος κατά τήν ἐκθεση τοῦ νεκρικοῦ σκήνου στόν ναό, καί

11. Βλ. ΣΜΕΜΑΝ ΑΛ., *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στή Λειτουργική Θεολογία*. Ἐκδόσεις Ἀκρίτας (Μετάφραση ἀπό τά Ἀγγλικά π. Δημήτριος Β. Τζέρπος), Ἀθήναι 22003, σ. 39.

12. Μέ τόν ὄρο μυστήρια θεωροῦνται αἱ ἱεραῖ τελεταί, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τά «αἰσθητά σημεῖα τῆς θείας χάριτος», ἀπαραίτητα διά τήν σωτηρίαν τῶν πιστῶν. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ Κ., *Τά μυστήρια τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας*, Ἐν Ἀθήναις 1913, σσ. 8-36. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ Χ., *Δογματική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 21956, σσ. 292-300.

τό τρίτο μέρος κατά τήν απόθεσή του στον τάφο. Καθ' ὅλη δέ τή διάρκειά τῆς ιστορικῆς τῆς ἐξέλιξης ἡ θεολογική σοφία τῶν ἁγίων πατέρων καί ἡ ποιητική ἔμπνευση τῶν ἱερῶν ὑμνογράφων συνεργάστηκαν ἄρμονικά μέ τήν χριστιανική εὐσέβεια καί τήν ἀνθρώπινη γενικά εὐαισθησία καί ἐμπλούτισαν τήν ἐν λόγῳ ἀκολουθία μέ τέτοια στοιχεῖα, ὥστε νά ἀποτελεῖ σήμερα μιά ἀπό τίς πιό ἐντυπωσιακές σέ τελετουργική ἔκφραση καί πλούσιες σέ θεολογικά νοήματα λειτουργικές ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας μας¹³.

Εἶναι ἐνδεικτικό γιά τή σημασία τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς τό γεγονός ὅτι στό ἀρχαιότερο συστηματικό ἐρμηνευτικό ὑπόμνημα στή χριστιανική λατρεία, πού περιέχεται στά λεγόμενα ἀρεοπαγίτικα συγγράμματα (5-6 αἰ.), ὑπάρχει καί εἰδικό γιά τήν ἀκολουθία αὐτή κεφάλαιο¹⁴. Πρόκειται γιά τήν σπου-

13. Αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ ἀκολουθία αὐτή ἐγινε ἀντικείμενο πλούσιου ἐρμηνευτικοῦ σχολιασμοῦ. Βλ. σχετικά ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ Σ., *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος*, Κέρκυρα 1852, σσ. 152-159. ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ ΕΜ., «Γύρω ἀπό τό δράμα τοῦ θανάτου. Α΄: Ἡ Νεκρώσιμος Ἀκολουθία ἀναλυομένη», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* ΚΖ (1943) σσ. 103-120. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Κ. (Πρωτοπρ.), *Ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη Ἀθήναι, 41969, σσ. 555-563. ΞΥΔΗΣ Θ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Ἐκδόσεις Νικόδημος, Ἀθήνα 1978, σσ. 340-359. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Ν., *Τό μυστήριον τοῦ θανάτου*, Ἐκδόσεις «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι, 338-363. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΡ., *Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ*, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΘΕΜ. (Πρωτοπρ.) *Περί τῆς κηδεῖας*, Ἐκδόσεις Ὁμολογία, Ἀθήνα 2004. VELSKOVA EL., “Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources”, *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), σσ. 44-45.

14. «Περί τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας», Κεφ. Ζ΄ «Περί τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων». PG 3, 552C-569A. Γιά μιά λειτουργικο-θεολογική θεώρηση τοῦ κειμένου αὐτοῦ βλ. ἰδιαίτερα: ROQUES R., *L' univers Dionysien. Structure hierarchique du monde selon le Pseudo-*

δαιότερη πρό του 8ου αι. μαρτυρία περί τῶν ἐπιταφίων προσευχῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία μᾶς περισφάζει ὄχι μόνο τὴν τελετουργικὴ τάξη τῆς ἀκολουθίας κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἀλλὰ καὶ μιὰ σχεδόν ὀλοκληρωμένη θεολογία της. Στό λειτουργικὸ αὐτὸ ὑπόμνημα, πού ἀποτελεῖ καὶ μιὰ ἀπάντηση στὶς διατυπούμενες κατὰ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας διαφορες αἰτιῶσεις γιὰ τὴν ἐνασχόλησή της μέ τὴν ταφή τῶν νεκρῶν¹⁵,

Denys, Paris 1954. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς τετελειωμένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, {Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 24}, Ἐκδ. «Π. Πουρναρῶ», Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 11-37. ÜHLEIN H., “Mysterion an den heiligen Entshlafenen. Das Begränisritual beim Dionysius Areopagita”, Becker H.-Einig B.-Ullrich P.O. (ἐκδ.), *Im Angesicht des Todes. Ein inderdisziplinäres Kompendium II*, EOS Verlag Erzabtei St. Ottilien 1987, σ. 1043-1085. ΦΙΛΙΑΣ Γ., «Τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα στὴ Νεκρώσιμη ἀκολουθία», στό *Πρακτικὰ τοῦ Θ' Λειτουργικοῦ Συμποσίου «Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἐκκλησίας»*, σσ. 228-262. ΣΚΑΛΤΣΗΣ Π., *μν. ἔργ.*, σσ. 95-101. SIMIC K., *Λειτουργικὴ ἐρμηνευτικὴ κατὰ τὰ ἀρεοπαγιτικά συγγράμματα* (Ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ – Τμῆμα Θεολογίας ΕΚΠΑ), Ἀθήνα 2012.

15. Τὸ κείμενο ἀντιτίθεται πρὸς τίς μεγάλες διδασκαλίες τῆς ἀρχαιότητος. Καταδικάζει ὀρισμένες κατηγορίες ἀνιέρων: α) Ὑπάρχουν μερικοὶ πού νομίζουν ἀλόγως ὅτι οἱ νεκροὶ μετὰ θάνατον «εἰς ἀνυπαρξίαν χωρεῖν», στοχεύοντας ἔτσι καταρχὰς τοὺς ἐπικούριους, γιὰ τοὺς ὁποίους δέν ὑπάρχει τίποτε μετὰ θάνατο, οὔτε ψυχὴ οὔτε σῶμα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ μερικοὺς στοϊκοὺς. β) Ἄλλοι νομίζουν ὅτι ὁ σύνδεσμος σώματος καὶ ψυχῆς διασπᾶται γιὰ πάντα μετὰ θάνατο, διότι, λέγουν, δέν θά ταίριαζε στὶς ψυχές νά διατηροῦν τὰ σώματά τους «ἐν θεοειδεῖ ζωῇ καὶ μακαρίας λήξεσιν», καταδικάζοντας ἔτσι τοὺς πλατωνικοὺς, νεοπλατωνικοὺς καὶ ἄλλες πιθανῶς φιλοσοφικοθηρησκευτικὲς διδασκαλίες πού υἱοθέτησαν τὴν ἀνθρωπολογία του. γ) Ἄλλοι ἀποδίδουν στὶς ψυχές καινούργιες ἐνσαρκώσεις («σωμάτων ἄλλων ἀπονέμουσι ταῖς ψυχαῖς συζυγίας») καταδικάζοντας ἔτσι τοὺς ὀπαδοὺς τῆς μετεμψύχωσης, μεταξύ τῶν ὁποίων πρέπει νά τοποθετήσουμε καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πλατωνικῶν.

ή Νεκρώσιμη Άκολουθία χαρακτηρίζεται ως «μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων»¹⁶. Βασική δέ θέση τοῦ ἱεροῦ συγγραφέα συνιστᾷ ἡ ἄποψη ὅτι ὅπως εἶναι οὐσιώδεις οἱ διαφορές πού παρατηροῦνται μεταξύ τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν καί τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀνάλογα διαφορετικός εἶναι καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο βιώνουν οἱ χριστιανοί τήν πραγματικότητα τοῦ θανάτου¹⁷.

Παρ' ὅτι ἡ ἀκολουθία αὐτή δέν συγκαταλέγεται σήμερα μεταξύ τῶν ἐπτὰ μυστηρίων, ἐντούτοις δέν ἔπαυσε ποτέ νά ἔχει ἕναν ἀνάλογο πρός αὐτά μυστηριακό χαρακτήρα, ἀφοῦ ἀναφέρεται στήν τελευτή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Θεολόγο καί τό «τελευταῖον μυστήριον» τῆς ἐπί γῆς βιοτῆς τοῦ ἀνθρώπου¹⁸. Ἀπό τή στιγμή, δηλαδή, πού διαμέσου τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος εἰσῆλθε στόν κόσμο ὁ θάνατος (Ρωμ. 5,12), κατέστη ἀναγκαῖο νά ἐπικύψει «πρός τό ἡμέτερον πτῶμα» ὁ ἴδιος ὁ κατά φύση ἀθάνα-

16. Ὡς μυστήριο χαρακτηρίζεται ἡ ἀκολουθία αὐτή καί ἀπό τόν Θεόδωρο Στουδίτη (*Ἐπιστολή ρζε'* (57). PG 99,1524B). Γιά τόν χαρακτήρα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ὡς μυστηρίου βλ. ιδιαίτερα: ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Β'*. Ἔκθεση τῆς Ὁρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανοσύνη, {Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη, 3}, ἐκδ. «Π. Πουρναρά», Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 464-501 καί 497-499. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἡ λόγος περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς τοῦ κόσμου», *Ὁρθοδοξία, Ἑλληνισμός, πορεία στήν τρίτη χιλιετία*, Ἔκδοση Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἁγίου Ὁρους 1996, σ. 237.

17. PG 3, 552C : «Καί γάρ οὐδὲ τοῦτο κοινόν ἐστί τοῖς ἱεροῖς τε καί ἀνιέροις, ἀλλ' ὥσπερ ἄλλοιον εἶδος ἐστί τῆς ἐκατέρων ζωῆς, οὕτω καί πρὸς θάνατον ἰόντες...».

18. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Εἰς τοὺς Μακκαβαίους (λόγος ιε')*, ΒΕΠΕΣ 59, σ. 90.

τος Θεός μέ τήν ἐν Χριστῷ ἐνανθρώπησή του. Πρὸς τοῦτο προσέλαβε θνητὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὥστε ἀποθνήσκοντας μέ τόν τρόπο αὐτὸ νά συναναστήσει στή συνέχεια μέ τήν ἐκ νεκρῶν ἔγερσή του δυνάμει καί ὀλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ὁ θάνατος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά «κακίας καθάρσιον»¹⁹. Διότι μέ τήν πρόσκαιρη διάλυση τοῦ μεταξύ ψυχῆς καί σώματος δεσμοῦ, ἀποβάλλεται ἀπὸ τήν ἀνθρώπινη φύση «ἡ σκωρία τῆς ἁμαρτίας»²⁰, ὥστε κατὰ τήν μέλλουσα ἐξανάσταση τῶν σωμάτων καί τήν ἐπανασύνδεσή τους μέ τίς ψυχές, ὁ ἄνθρωπος νά ἀναστοιχειωθεί ἀπαλλαγμένος ἀπὸ «πάσης τῆς κατὰ κακίαν ἐπιμιξίας»²¹.

Ἦδη ἀπὸ τῆ ζωῆ τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων ὁ θάνατος, ὡς αὐτὸ «τό μέγιστον τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας μυστήριον»²², ἄρχισε νά βιώνεται ὡς μείζονος σημασίας ἐκκλησιαστικὸ γεγονός. Ἡ δὲ χριστιανικὴ γραμματεία τῶν πρώτων αἰώνων μᾶς παρέχει πλεῖστες ὅσες μαρτυρίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες προκύπτει ὅτι ὁ χριστιανοπρεπῆς ἐνταφιασμός τῶν νεκρῶν ἀπετέλεσε ἐξ ὑπαρχῆς ὑπόθεση καί καθῆκον ὀλοκλήρου τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία καί ἀνέπτυξε εἰδικὰ ὀργανωμένη μέριμνα γιὰ τήν ἐπιτέλεσή του²³. Ἦταν δέ τέτοια ἡ ἐντύπωση πού προκαλοῦσε μεταξύ τῶν ἐθνικῶν

19. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς Πουλχερίαν παραμυθητικός*, ΒΕΠΕΣ 69, σ. 384.

20. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Λόγος εἰς τούς κοιμηθέντας*, ΒΕΠΕΣ 69, σσ. 142-143.

21. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Λόγος Κατηχητικός*, ΒΕΠΕΣ 68, σ. 427.

22. ΙΩ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*. PG 60, 168.

23. Βλ. RUSCH A., *Death and burial in christian antiquity*, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1941 (passim).

ή υπέρ τῶν νεκρῶν φροντίδα τῶν χριστιανῶν, ὥστε νά θεωρεῖται ὡς ἕνας ἀπό τούς κύριους λόγους πού συνετέλεσε στήν ταχύτατη διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ κατά τήν ἐποχή αὐτή²⁴. Κυρίως ὁμως ἡ βίωση τοῦ θανάτου ὡς σωτηριολογικοῦ γεγονότος φαίνεται στήν τελετουργική συνάθροιση τῶν ἐξοδίων προσευχῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας πρὸς τήν Θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία καί ἀποτελεῖ τήν κατ' ἐξοχήν φανέρωση καί πραγμάτωση τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου στό πλήρωμά του²⁵. Ἡ γιά πρακτικούς λόγους ἐπισυμβᾶσα ἀπό τόν 4ο αἰ. καί ἐξῆς προοδευτική ἀποσύνδεση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ἀπό τή Θεία Λειτουργία δέν σήμανε καθόλου καί ἀποεκκλησιαστικοποίηση τοῦ γεγονότος, κάτι τό ὁποῖο προκύπτει καί ἀπό τήν στή συνέχεια ἀνάδειξη τῆς ψαλμωδίας ὡς τοῦ κατ' ἐξοχήν στοιχείου τῆς χριστιανοπρεποῦς ταφῆς τῶν νεκρῶν²⁶.

Πράγματι ἀπό τόν 5ο αἰ. καί ἐξῆς μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξη μιᾶς αὐτοτελοῦς νεκρώσιμης ἀκολουθίας²⁷, ἡ ὁποία ἀπετε-

24. ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, 5,16. PG 67,1261: «τὴν ἀθειάν συνηξήσε μάλιστα ἡ περὶ τοὺς ξένους φιλανθρωπία καὶ ἡ περὶ τὰς ταφὰς τῶν νεκρῶν προμήθεια».

25. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. ἰδιαίτερα: ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ Ν., *Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς Θείας Λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας*, ἐκδ. «Π. Πουρναρᾶ», Θεσσαλονίκη 2001, σ. 294-297.

26. Βασικὴ ἐπ' αὐτοῦ μαρτυρία μᾶς παρέχουν οἱ περὶ ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν διηγήσεις τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν γιά τίς ὁποῖες βλ. ἰδιαίτερα: ΣΠΥΡΙΔΑΚΙΣ Γ., «Τὰ κατὰ τήν τελευταίην ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. Κ', σ. 75 ἐξ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ Κ., *Εἰκονομαχία καὶ δίκαιο. Νομικὴ θεώρηση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων*, ἐκδ. Σάκκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2004, σσ. 123-148.

27. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Κ., *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθήνα 41969, σ. 557.

λεῖτο από εὐχές²⁸, ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα καὶ ψαλμούς ἢ μεμονωμένους ψαλμικούς στίχους, κατάλληλα ἐπιλεγμένους γιὰ τὴν περίπτωση²⁹. Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἐπικήδεια αὐτῆ χρήσης τῶν ψαλμῶν ἔχει ἡ μαρτυρία τοῦ ἱεροῦ Χρυσόστομου, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι οἱ ψαλμοί, «ὡς εὐθυμίας σύμβολον» (Ιακ. 5,13), ἀντικατέστησαν τοὺς θρήνους καὶ τοὺς κοπετούς, πού κυριαρχοῦσαν κατὰ τίς ταφές τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν εἰδωλολατρῶν³⁰. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς

28. Τέτοιες εὐχές μαρτυροῦνται ἤδη σὲ παλαιότερες πηγές, ὅπως στὸ *Εὐχολόγιο* τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμουέως (360-362), στὶς *Ἀποστολικές Διαταγές* (380), καὶ σὲ ἐπιτύμβιες στήλες, ὅπως ἡ ὡς σήμερα χρησιμοποιούμενη ἀρχαιότατη εὐχή «Ὁ Θεὸς τῶν Πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός...». Βλ. σχετικὰ: ΤΖΕΡΠΟΣ Δ. (Πρωτοπρ.), *Ἡ ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου κατὰ τὰ χειρόγραφα εὐχολόγια τοῦ 14-16 αἰ.* {Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας-Λατρείολογίματα 1}, Ἀθήνα 2002, σσ. 21-22.

29. *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ ΣΤ.* ΒΕΠΕΣ 2, σ. 165-116: «Ἀπαρατηρήτως δὲ συναθροίξεσθε ἐν τοῖς κοιμητηρίοις, τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν βιβλίων ποιούμενοι...Καὶ ἐν τοῖς ἐξόδοις τῶν κεκοιμημένων ψάλλοντες προπέμπετε αὐτούς, ἐὰν ᾧσιν πιστοὶ ἐν Κυρίῳ. Τίμιος γὰρ ἐναντίον Κυρίου ὁ θάνατος τῶν ὀσίων αὐτοῦ. Καὶ ἅλιν· Ἐπίστρεψον, ἢ ψυχὴ μου, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου, ὅτι Κύριος εὐεργέτησέν σε. Καὶ ἐν ἄλλοις· Μνήμη δικαίων μετ' ἐγκωμίων καὶ δικαίων ψυχῶν ἐν χειρὶ Θεοῦ».

30. *Εἰς ἀγίαν Βερενίκην* 3, PG 50, 634: «Διὰ τοῦτο παρὰ μὲν τὴν ἀρχὴν ἐπὶ τοῖς νεκροῖς κοπετοὶ τινες ἐγίνοντο καὶ θρήνοι, νῦν δὲ ψαλμοὶ καὶ ὕμνοια... Ἐκλαυσαν γοῦν τὸν Ἰακῶβ τεσσαράκοντα ἡμέρας, ἔκλαυσαν καὶ τὸν Μωϋσῆν ἐτέρας τσσαύτας οἱ Ἰουδαῖοι, καὶ ἐκόπαντο, ἐπεὶ θάνατος τότε ὁ θάνατος ἦν· νυνὶ δὲ οὐχ οὕτως, ἀλλὰ ὕμνοια καὶ εὐχαὶ καὶ ψαλμοὶ, δηλούντων ἀπάντων, ὅτι ἡδονὴν ἔχει τὸ πρᾶγμα· οἱ γὰρ ψαλμοὶ εὐθυμίας σύμβολον· Εὐθυμεῖ γὰρ τις, φησίν, ἐν ὑμῖν; ψαλλέτω. Ἐπεὶ οὖν εὐθυμίας ἐσμέν πεπληρωμένοι, διὰ τοῦτο ψάλλομεν ἐπὶ τοῖς νεκροῖς ψαλμοὺς θαρρεῖν ὑπὲρ τῆς τελευτῆς παρακελευομένους. Ἐπίστρεψον γάρ, φησί, ψυχὴ μου, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου, ὅτι Κύριος εὐεργέτησέ σε». Πρβλ. *Ὁμιλ. 4 εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους* 5, PG 63,43. Βλ.

ὕμνογραφίας ἢ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἐμπλουτίστηκε προοδευτικά καί μέ ὑπέροχους ὕμνους, ἐμπνευσμένους ἀπό τήν περί θανάτου διδασκαλία τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσα θέση κατέχουν τά ὡς σήμερα ψαλλόμενα ἰδιόμελα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ³¹. Ἡ περί τήν ἐξέλιξη τῶν νεκρωσίμων αὐτῶν προσευχῶν τῆς Ἐκκλησίας παρατηρούμενη δημιουργικότητα κορυφώνεται κατά τούς 12ο-16ο αἰ., μέ τήν προοδευτική ἐμφάνιση στά χειρόγραφα καί ἔντυπα εὐχολόγια καί ξεχωριστῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν γιά εἰδικές περιπτώσεις πιστῶν, ὅπως εἶναι οἱ μοναχοί, οἱ ἱερεῖς καί τά νήπια³².

καί ΤΖΕΡΠΟΣ Δ. (Πρωτοπρ.), «Θρήνος καί ψαλμοδία κατά τήν ταφή τῶν νεκρῶν στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία», *Ὁ ἁγιασμός τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν, Μελέτες ἐπί τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου*, Ἐκδόσεις Τήνος, Ἀθήνα 2006, σσ. 132-149.

31. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας*, Ἀδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 31997, σσ. 287-293. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Θ. (Πρωτοπρ.), *Ἡ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία κατά τούς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰ.*, (τόμ. 1, Γενική εἰσαγωγή, κατάλογοι, πίνακες), Ἐκδόσεις «Θεσβίτης» 2005, σσ. 377-392.

32. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή δέν ἔγινε δεκτὴ χωρὶς ἀντιστάσεις, ὅπως φαίνεται στήν ἀκόλουθη παρατήρηση πού ἀναγράφεται σέ ὀρισμένα χειρόγραφα εὐχολόγια τῆς ἐποχῆς: «Ἰστέον δὲ ὅτι ὁ τοιοῦτος τύπος γίνεται καί εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας, κἄν τινὲς ἐγκατέσπειραν τῷ τύπῳ ἀκολουθίαν ἰδίως γυναικῶν καί παιδῶν καί τεθαύμακα πῶς ἐπελάθοντο τοῦ τυπῶσαι καί εὐνούχων ἰδίως ἀκολουθίαν ἢ βασιλέων. Αὕτη οὖν ἢ ἀκολουθία ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ψάλλεται καί εἰς γυναῖκας καί παῖδας τῶν ὀρθοδόξων, ἐναλλαττομένου μόνον τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρσενικοῦ εἰς θηλυκόν καί οὐχί ἕτερον». Βλ. GOAR J., *Εὐχολόγιον, sive Rituale Graecorum*, Venetii 1730, σ. 433. VELKOVSKA EL., “Funeral Rites in the East” στό *Handbuch for Liturgical Studies*, τόμ. IV, *Sacraments and Sacramentals*, (ἐκδ. Chupungo An.), Pueblo, σσ. 345-354.

Αλλ' ή σέ ποιμαντικούς κυρίως λόγους όφειλόμενη πολυμορφία³³, πού παρατηρεΐται στή νεκρώσιμη άκολουθία κατά τήν περίοδο αυτή, όδήγησε προοδευτικά σέ μία τελετουργική και όχι μόνο άταξία, ή όποία, όπως λέγει ό άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, έτεινε νά γίνει «έθος»³⁴. Κύριοι δέ λόγοι πού όδήγησαν στήν άπαράδεκτη αυτή κατάσταση ήταν ή ματαιοδοξία τών λαϊκών και ή φιλοχρηματία τών κληρικών, άδυναμίες τίς όποίες ό άγιος Συμεών καυτηριάζει ιδιαίτερα στό λαμπρό έρμηνευτικό υπόμνημά του στή νεκρώσιμη άκολουθία³⁵. Επίσης οί πολλοί θάνατοι, οί όποιοι έπισυνέ-

33. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Κ. (Πρωτοπρ), *μν. έργ.*, σ. 557: «Άν ενώπιον του Θεου κοινωνικά καταστάσεις δέν ύφίστανται και έντεϋθεν ό τε ό βασιλεϋς και ιδιώτης τών αυτών νεκρικών ψαλμωδιών άξιούνται, ύφίστανται όμως διαφοραί ήθικαί, δι' άς δέν εΐναι πρέπον τά αυτά παρομοιούτως νά λέγονται και δια τούς ενήλικας και δια τά άκακα και τρυφερά βρέφη και δια τούς τήν ήρεμον ζωήν αίρετισαμένους μοναστάς και δια τούς εν τή βιωτική τύρβη παλαΐσαντας μιγάδας, και δια τούς ιερωμένους και δια τούς λαϊκούς». ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν.Α., *Μυστήριον επί τών ιερών κεκοιμημένων* {Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 24}, έκδ. «Π. Πουρναρά», Θεσσαλονίκη 1992, σ. 24: «Η εκκλησιαστική παράδοση έχει διαμορφώσει διάφορες μορφές νεκρώσιμης άκολουθίας για όρισμένες «τάξεις» πιστών, ώστόσο μέσα σέ μία ένιαία και ταυτόσημη πραγματικότητα. Η διάκριση σέ νεκρώσιμη άκολουθία για κοσμικούς, για μοναχούς, για ιερείς, για κοσμικούς άνδρες και για νήπια σκανδαλίζει μονάχα τούς άμύητους και άγευστους διανοούμενους, πού ισχυρίζονται πώς πρόκειται για ταξικές διακρίσεις! Ωστόσο δέν πρόκειται ούτε για προνόμια ούτε για κάστες. Ένα εΐναι τό σώμα, μία ή σύναξη, και όλα τά μέλη εΐναι ισότιμα, μετέχοντας στήν ίδια δωρεά τής άθανασίας. Όμως ή διάκριση αυτή άπεικονίζει τή διάκριση του σώματος σέ μέλη, και πρό παντός τήν ιδιαιτερότητα και ποικιλία τών χαρισμάτων».

34. *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱεραῶς τάξεως τῆς κηδείας τζε'*. PG 155, 680A.

35. *Όπ. παρ.* 677D: «Νῦν δὲ πάντα τῇ ἀμελείᾳ παρεωράθη τὰ εὐλαβῆ

βαιναν τήν περίοδο αὐτή ἐξ αἰτίας λοιμικῶν ἀσθενειῶν, ὀδηγοῦσαν τοὺς ἱερεῖς σέ πολλοὺς αὐτοσχεδιασμούς κατά τήν τέλεση τῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας, ἀλλοιῶνοντας ἔτσι τήν παραδεδομένη τελετουργική της τάξη³⁶. Ὅλα αὐτά εἶχαν ὡς τελικό ἀποτέλεσμα τήν παρέμβαση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τό ὁποῖο μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐκδόσεως τοῦ Τυπικοῦ «κατά τήν Τάξιν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας» καθιέρωσε ὥστε στό ἐξῆς νά τελεῖται μιά κοινή γιά ὅλες τίς κατηγορίες τῶν πιστῶν Νεκρώσιμη Ἀκολουθία, μέ τό σκεπτικό ὅτι «πάντες γάρ ὑμεῖς εἶς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. 3,28). Ἐξαίρεση γίνεται μόνο γιά τά νήπια, γιά τά ὁποῖα, λόγῳ τῆς ψυχικῆς τους ἀθωότητος προβλέπεται ξεχωριστή Νεκρώσιμη Ἀκολουθία, ὅπως διαφορετικό περιε-

καί τὰ τῆς τάξεως καταλέλνται· καί πάντα γίνεται φύρδην. Καί γάρ ἡ ἀταξία τῆ ὑπερηφανία συζεύγνυται ἀπαρχῆς καί σὺν αὐτῇ τῇ φιλοκερδεῖα, καί τὰ κοσμικά φρονήματα πλέον διὰ τὰ ἐκάστου πάθη. Καί οὐ τὰ τῶν ἀγίων κρατεῖ». Γιά τό ὑπόμνημα αὐτό βλ. ἰδιαίτερα: ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., «Τοῦ ἀγίου Συμεῶν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καί τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας καί τῶν κατ' ἔθος ὑπέρ μνήμης γινομένων*, Εἰσαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση, Σχόλια», στόν τόμο *Νεκρώσιμα Τελετουργικά* (Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, ἔτους 2001), Δράμα 2001, σσ. 309-361.

36. *Συνοδική Ἀπόκρισις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Παΐσιου τοῦ Α' (1651-1652 καί 1654-1655) πρὸς τόν πατριάρχην Μοσχοβίας Νίκωνα*: «Ἡ τάξις τῆς ἀκολουθίας τῶν κεκοιμημένων ἐδῶ εἰς τὰ μέρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄλλαξε καμπόσον, ἔστωντας καί νά σμικρύνουσιν ἀπὸ τὸν τύπον ὁποῦ ψάλλομεν εἰς τὸ εὐχολόγιον, διὰ τὰ συχνὰ καί μεγάλα θανατικά ὁποῦ ἔρχονται καί δὲν φθάνουσιν οἱ ἱερεῖς νά θάπτουσιν τὰ λείψανα· ἀμὴ πρέπει νά γίνεται καθὼς ἐρμηνεύει ὁ τύπος, μάλιστα ἐκεῖ ὁποῦ δὲν βιάζει τὸ θανατικὸν νά βιαζόμεθα». ΔΕΛΗΚΑΝΗΣ ΚΑΛ. (Ἀρχιμ.), *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σ. 66.

χόμενο έχει ή Νεκρώσιμη Ακολουθία καί κατά την Διακαινησίμο Έβδομάδα, λόγω του αναστάσιμου χαρακτήρα της.

Έπίσης, στην έκδοση του Μικροῦ Εὐχολογίου, πού ἐκδόθηκε γιά πρακτικούς λόγους ὡς ἐπιτομή του Μεγάλου Εὐχολογίου, προβλέπονται οἱ ἐξῆς εἰδικές περιπτώσεις.

α) Μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 1621/343-15 Μαρτίου 1891 ἐγκύκλιο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐπιτρέπεται ἡ ταφή ἑτεροδόξων ἀπό ὀρθοδόξους ἱερεῖς «ὅταν δέν ὑπάρχουσιν ἱερεῖς τῆς ἰδίας αὐτῶν ὁμολογίας».

β) Μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 2712/984/426/12-3-2001 ἐγκύκλιο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἐπιτρέπεται ἡ ἐκκλησιαστική κήδευση αὐτοχείρων ὑπό τήν προϋπόθεση τῆς ἔγγραφης βεβαίωσης δύο ἱατρῶν γιά τίς περιπτώσεις τῶν ἐκφρενῶν καί τῶν στερουμένων συνειδήσεως, οἱ ὁποῖοι καί θά βεβαιώσουν περί τῆς πνευματικῆς καταστάσεως του συγκεκριμένου προσώπου. Ὅλες οἱ ἄλλες περιπτώσεις θά ἀντιμετωπίζονται ἀπό τόν οἰκεῖο Μητροπολίτη κατά τήν ποιμαντική του κρίση».

γ) Μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 2716/2505/1096/3-7-2001 ἐγκύκλιο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπιτρέπεται ἡ ἐκκλησιαστική ταφή ἀβαπτίστων βρεφῶν «ὑπό τήν ἀπόλυτον προϋπόθεσιν ὅτι ὁ εἶς τοῦλάχιστον ἐκ τῶν γονέων αὐτῶν εἶναι χριστιανός ὀρθόδοξος καί ζητήση τοῦτο παρά τῆς ἀρμοδίας ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, καί ὅτι ἐξηνητήθησαν πᾶσαι αἱ ὑπό τῆς Ἐκκλησίας παρεχόμεναι διευκολύνσεις διά τήν ἔγκαιρον βάπτισιν τῶν εἰς κίνδυνον θανάτου εὐρισκομένων βρεφῶν (βάπτισμα ἀνάγκης)».

Στήν παρούσα μελέτη εξετάζουμε τή στάση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς ἀποτέφρωσης τῶν νεκρῶν, ὅπως ἡ στάση αὐτή προσδιορίζεται κυρίως ἀπό τό πνεῦμα τῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας πού ψάλλεται κατὰ τήν τελευτή τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Πρόκειται γιά τήν ἀκολουθία ἐκείνη, τήν ὁποία ὁ ἐθνικός μας ποιητής Κ. Παλαμᾶς θεωρεῖ «δειγμα τῶν ὠραιότερων καί ὑψηλοτέρων τῆς ἐλληνικῆς χριστιανικῆς ποιήσεως», ὁ μέγας διδάσκαλος τῆς «ἱστοριονομίας» Σ. Ζαμπέλιος χαρακτηρίζει ὡς «αὐτόματον ἐξεικόνισμα τοῦ Εὐαγγελίου» καί ὁ ἀείμνηστος πρωτοπρεσβύτερος Κ. Καλλίνικος ὅτι ἀποτελεῖ «τὴν πλουσιωτέραν, ποικιλωτέραν, δραματικωτέραν, καί περιπαθεστέραν ἐξ ὅλων μας τῶν ἀκολουθιῶν». Κυρίως ὅμως ἡ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία ἐκφράζει κατὰ ἓνα μοναδικό τρόπο ὀλόκληρη τήν περί ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ὀρθόδοξη θεολογία, ὅπως αὐτή συνοψίζεται στοὺς ἐπιγραμματικούς λόγους τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου: «Κηδεύσομεν τοὺς ἀπελθόντας ὡς καί ἡμῖν καί ἐκεῖνοις συμφέρει πρὸς δόξαν Θεοῦ».

Σήμερα, πού τό γνωστό καί ἀπό τήν ἀρχαιότητα φαινόμενο τῆς «ἀπόρριψης» τῶν νεκρῶν ἐπανεμφανίζεται μέ τό σκληρό πρόσωπο τῆς ἀποτέφρωσής τους, ἡ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία, ὡς τό «τελευταῖο μυστήριον», ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δέν ἔπαυσε καί δέν θά παύσει ποτέ ὄχι μόνο νά ὀμιλεῖ περί τῆς «πολλῆς ἡδονῆς» πού ἔχει ἡ ἐνασχόλησή της μέ τοὺς νεκρούς, ἀλλά καί νά τοὺς προπέμπει στόν τάφο μέ ἓναν ἀσπασμό, ὅπως ἀκριβῶς κάνει κάθε στοργική μητέρα πού βάζει τά παιδιά της νά κοιμηθοῦν. Αὐτό ἀκριβῶς τό ἀναστάσιμο ἦθος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, πού ἀνάγεται σέ περιωπὴ δόγματος, προσπαθοῦμε νά ἀναδείξουμε στίς σελίδες τοῦ παρόντος πονήματος.

Ἐκδόσεις Οὐρανός

ΤΑΤΟΪΟΥ 121, 144 52 ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΤΗΛ.: 210 28 04 800 • FAX: 210 28 19 550
www.ouranosbooks.gr • e-mail: info@ouranosbooks.gr

ISBN 978-960-559-000-0

9 789605 590000

ΚΩΔ. ΜΗΧΗΣΗΣ: 13162

Ε Σ Ε Ι Σ Κ Ι Ε Μ Ε Ι Σ Π Α Ν Τ Α Σ ' Ε Π Α Φ Η